

## ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА ИСХОҚХОН ИБРАТ МАЪНАВИЙ МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ

Амридинова Дилрабо Турсуновна

Тошкент амалий фанлар университети, “Педагогика ва психология” кафедраси

Фасафа фанлари доктори, доцент

Email: [dilrabo@1971mail.ru](mailto:dilrabo@1971mail.ru)

**Аннотация:** Ушбу мақолада файласуф, тарихнафис, маърифатпарвар жадид Исҳоқхон Ибротнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари таҳлил қилинган. Исҳоқхон Ибротнинг миллий уйғониш ва иқтисодий юксалиш концепцияси, жамиятни иқтисодий юксалтириш учун ёшларга замонавий касбларни ўргатиш, хунармандчилик мактабларини ташкил этиш каби иқтисодий ғояларининг мазмуни, моҳияти ва концептуал аҳамияти тадқиқи асосий ўрин эгаллайди. Муаллифлар мутафаккир И.Иброт томонидан илгари сурилган, ёшларни ривожланган хорижий давлатларда дунёвий илм олиши, етакчи университетларда ўқиши ва касбий малакасини ошириш борасидаги фикрларининг назарий ва амалий жиҳатларини ўрганганлар.

**Калит сўзлар:** Наманган, жадид-маърифатпарварлар, ижтимоий-фалсафий қарашлар, ёшлар, илм-фан, хунарманд мактаблар.

**Аннотация:** В данной статье анализируются социально-философские взгляды историка, философа, просветителя Джадида Ишхака Хана Ибрата. Основное место занимает исследование содержания, сущности и концептуального значения экономических идей Исхакхан Ибрата, таких как концепция национального возрождения и экономического роста, обучения молодежи современным профессиям для экономического оздоровления общества, становления ремесленной училище. Авторы изучили теоретические и практические аспекты идей, выдвинутых мыслителем И.Ибротом, о приобретении молодежью светской знаний в развитых зарубежных странах, обучении в ведущих вузах и повышении профессионального мастерства.

**Ключевые слова:** Наманган, интеллигенция, социально-философские взгляды, молодежь, наука, ремесленные школы.

**Abstract:** This article analyzes the socio-philosophical views of the historian, philosopher, educator Jadid Ishaqkhan Ibrat. The main place is occupied by the study of the content, essence and conceptual significance of the economic ideas of Ishakhan

Ibrat, such as the concept of national revival and economic growth, teaching young people to modern professions for the economic recovery of society, and the formation of a craft school. The authors studied the theoretical and practical aspects of the ideas put forward by the scholar I. Ibrat on the acquisition of secular knowledge by young people in developed foreign countries, training in leading universities and improving professional skills.

**Key words:** Namangan, intelligentsia, socio-philosophical views, youth, science, craft schools.

## КИРИШ

Мамлакатимизда буюк алломаларнинг илмий-маънавий меросини чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, ёш авлодни жадиждларнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялаш бўйича ислохотлар изчил давом этмоқда. Мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида муҳим аҳамият касб этадиганмаънавий-маърифий соҳаларни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, жадижд мутафаккирларининг илмий меросини ўрганиш, таржима қилиш, ёшларга китобхонлик маданиятини шакллантириш, креатив фикрлашни юксалтириш, уларни ватанпарварлик ҳамда умуминсоний қадриятларимизга нисбатан ҳурмат руҳида тарбиялаш борасида тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Бундай жараёнлар эса фалсафа фани маънавий ва фалсафий дискурс методологиясининг шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

“Биз аждодларимизнинг донишмандлик анъаналарига амал қилиб, уларнинг ғояларини англаган ҳолда, қатъий ислохотларни амалга оширмоқдамиз, мамлакатимизнинг янги қиёфасини шакллантириш йўлида бормоқдамиз”[1]. Бу борада жадиждларнинг нафақат мамлакатимиз, балки жаҳон миқёсида эътироф этилган Ватанга муҳаббат ва садоқат, бағрикенглик, оилани муқаддас қадрият сифатида эъзозлаш ва мустаҳкамлаш, маънавий огоҳлик, бағрикенглик ва ислом қадриятларига ҳурмат, комил инсонни тарбиялаш каби ғояларининг мазмунини илмий асосда очиб бериш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу мақолада маърифатпарвар Исҳоқхон Ибрат илмий меросини ўрганиш асоида она юртимиз қадриятларига садоқат руҳида тарбиялаш масаллари таҳлил қилинган.

Бугунги глобаллашув даврида жадижд Исҳоқхон Ибратнинг қолдирган бой маънавий мероси ҳозирги ёш авлодни билимли, саводли, маърифатли қилиб тарбиялашда муҳим манбаларни бажаради. Ушбу фикр Исҳоқхон Ибратнинг “Олти тилли луғат”, “Хатлар мажмуи”, “Тарихи Фарғона”, “Тарихи маданият”, “Замон тарозуси” каби ўндан ортиқ илмий-тарихий ҳамда маърифий асарларида илгари сурилган. Исҳоқхон Ибрат ўз давринингдунёвий билимларни чуқур ўрганган зиёли саводхон бўлган, еттита хорижий тилни билган.

## АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Исҳоқхон Ибратнинг ижтимоий-фалсафий фикрлари ва концептуал қарашлари ифодаланган меросини ўрганиш хусусан, хорижий олимлар америкаликлар Адиб Холид,[3] Э.Олворт, [4.] германиялик И.Балдауф [5] каби шарқшунос, тарихчи олимлар томонидан олиб борилган. Жадидчилик ҳаракатининг намоёндалари ижоди, Исҳоқхон Ибрат асарларининг тадқиқи мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларида Посадский А.В., Посадский С.В. [6], Р.Ҳодизода, [7] Н.Гафаров [8] каби олимлар томонидан амалга оширилган. Таъкидлаш лозимки, юқоридаги муаллифлар асосан жадидларнинг бадиий асарлари, жамият тарихига бағишланган рисолалари, китоблари ва ижтимоий-сиёсий фаолияти мазмунини таҳлил қилаганлар. Шунингдек, Ўзбекистонлик файласуф, тарихчи, жамиятшунос, педагог олимларидан Ш.Раджабов, [9] И.Мўминов, [10] Д.Алимова, [11] Б.Қосимов, [12] У.Долимов [13], К.А.Вохидоваларнинг [14] илмий тадқиқот ишларида жадидларнинг инсон ижтимоий, маънавий дунёси масалларига бағишланган тадқиқотлари мазмуни мустақил ёндошув асосида ўрганилган.

## МЕТОДЛАР

Мақолани нашрга тайёрлашда, Исҳоқхон Ибратнинг илмий-маънавий асарлари, манбалардан фойдаланишда, материалларни туркимлаштиришда ва мустақил хулосаларни умумлаштириш жараёнида фалсафий тадқиқотнинг тарихийлик, танқидийлик, анализ, синтез методларидан фойдаланилди. Мақоланинг методологик асосини Ўзбекистон Республикаси Президент Ш.М.Мирзиёев асарлари, Фармонлари, давлатимиз раҳбарининг “Янги Ўзбекистон стратегияси” асарида баён қилинган концептуал ғоялар ташкил қилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг жадидлар меросини, миллий тарихимиз, мамлакатимиз маънавий, илмий тарихидаги буюк воқелик Биринчи, иккинчи Ренессанс давридаги илмий ютуқлар, ижтимоий ва иқтисодий тараққиётга мансуб дунёвий билимлар муаллифлари асарларини чуқур таҳлил қилиш ҳақидаги тавсиялари ва учинчи Ренессанс пойдеворини яратишга оид бағишланган Қарорлари муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек И.Ибратнинг жадидчилик ҳаракати билан боғлиқ ижтимоий қарашлари, фикрларини таҳлил қилиш, мустақил хулосалар чиқариш учун, жадидчилик таълимотига бағишланган монографик тадқиқотлар, республика миқёсида ўтказилган илмий амалий анжуманлар материаллари, илмий мақолалар, хорижлик олимлар асарларидан фойдаланилди. Шунингдек жамият тараққиётининг янги даврида оммавий ахборот воситалари, жумладан интернетда эълон қилинаётган, жадидчилик ҳаракатининг турли қирралари

мазмунини очиб беришга қаратилган фалсафий фикрлар, Ўзбекистонлик ва хориждаги файласуфлар, жамиятшунослар мулоҳазаларидан фойдаланилди.

## ОЛИНГАН НАТИЖАЛАР

Жамиятда, шахс маънавиятини бойитишда мутафаккир Исҳоқхон Ибрат илмий меросининг ўрни беқиёсдир, унинг фалсафий қарашлари асосида ватан равнақи ва юрт келажагини ривожланган мамлакатлар қаторида кўришни орзу қилган ва унга эришишга етакловчи қарашлари ётади. Исҳоқхон Ибрат ҳаётининг муайян қисми хорижий давлатларда ўтади. Ушу тажрибадан, хулосалардан олим унумли фойдаланган кўпгина хорижий тиллар қатори бошқа халқлар маданияти, фалсафий меросини тараққиёт сабабларини чуқур ўрганди. Унинг илмий мақолалари ўша давр муаммолари таҳлиliga бағишланган. Ибрат публистикасининг аҳамиятли жиҳати шундаки, уларнинг аксарияти маърифатпарварлик руҳида ёзилганлигидадир. Исҳоқхон Ибрат фаолиятида маданиятга, маърифатпарварликка, янгиликка, тараққиётга интилиш, ёшларни, бутун миллатни шунга даъват этади. Ибрат фалсафасидаги етакчи фикр Туркистон халқларини саводсизлик, куллик, қашшоқликдан қутқаришга даъват қилади шу билан биргаликда озодликка эришиш учун ёшлар асосий куч бўлганлигини таъкидлайди. Исҳоқхон Ибрат шахс маънавиятини бойитишда илм ва маърифатнинг ўрнини алоҳида таъкидлаб, бу ўринда зиёлиларнинг шахсий масъулияти муҳим эканлигини кўрсатиб ўтади.

## МУХОКАМА

Исҳоқхон Ибрат 1862 йили Наманган шаҳри яқинидаги Тўрақўрғон қишлоғида зиёли оиласида туғилди. Унинг ота-онаси Жунайдуллахўжа ва Ҳурибиби ўз даврининг саводли зиёли кишиларидан эди. Исҳоқхон дастлаб ҳижо усулига асосланган қишлоқ мактабида ўқиди, аммо онасининг кўлида савод чиқарди. Бу ҳақда ўзи шундай ёзади: «Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида 5 йилда 3 адад муаллимда ўқуб, охири саводим чиқмай, кейин қизлар мактабида, ўз уйимизда волидаи мархумамдан ўқуб савод чиқардим. Икки сана қиблагохимдан хуснихат машқ этдим»[15].

Исҳоқхон Ибрат ижтимоий-сиёсий мавзуда халқ ҳаётини ҳаққоний ифодаловчи бир қанча асарлар муаллифидир. Шоирнинг «Қалайсизлар?», «Бўлубтур», «Ўлурсан», «Шикоят», «Сийму зардур» каби сатирик асарлари шулар жумласидандир.

Исҳоқхон Ибрат файласуф, тарихнавис, сифатида ўзидан бой маданий мерос қолдирган. Хатнинг ўн етти турида қалам юргизган моҳир хаттот, ўз номида «Матбааи Исҳоқия»ни ташкил этган ўзбек ноширларидан эди.

Исҳоқхоннинг Қўқон мадрасаларида таҳсил қўрган йиллари (1878-1886) ўзбек адабиётида, маданий ҳаётида, маорифида муайян ўзгаришлар содир бўлаётган даврга тўғри келди. Унинг ижодига Қўқон илмий ижодий муҳит таъсир қилган. У Қўқон адабий муҳитининг йирик намояндalари Муқимий, Фурқат, Муҳйи, Завқий, Нодим, Ҳазинийлар билан яқин ижодий алоқада бўлган, фалсафий мунозараларда иштирок этган. Исҳоқхон Ибрат мадраса таълими берадиган илмлар билангина чекланиб қолмади. У мустақил ўқиш давомида буюк файласуф олимлари асарларини мустақил мутолаа қилди, араб, форс ва рус тилларини чуқур ўрганди. Аллома рус ва ўзбек тилларида чиқадиган «Туркистон вилоятининг газети», «Туркестанские ведомости», Исмоилбек Гаспратининг «Таржимон» газетаси билан ҳамкорлик қилган. Ибрат 1886 йили Қўқонда мадрасани тугатиб, Тўрақўрғонга қайтади ва ўзи яшайдиган қишлоқда маърифат, янги фикрлар тарқатишдан бошлайди ва қишлоқда янги услубдаги мактаб очади. Унинг мактаби «усули қадим» - «усули таҳажжи», яъни ҳижо методига асосланган мактаблардан бирмунча фарқ қилар эди. Исҳоқхон Ибрат Қўқонда ўқиб юрган вақтларида ўлкада очилаётган рус мактабларидаги ўқув усулларининг маҳаллий мактабларда ҳукм сураётган ҳижо ҳамда куруқ ёдлаш усулларидан устунлигига амин бўлди. Шунинг учун у ўз мактабида ўша даврда ўқувчиларни ўқитишдан нисбатан илғор ҳисобланган товуш (савтия) усулини татбиқ қилди.

Ибрат илғор педагог сифатидаги фаолиятини давом эттириб, 1907 йили ўз уйида «усули савтия» методига асосланган мактабни кенгайтирган. Унда 30 нафар қишлоқ болаларини ўқитди. Мактабда ўқитилаётган фанлардан ўқиш-ўқитиш ишларини ўзи тузган дастур асосида олиб борди. Мактаб ёруғ деразали катта хонага жойлашган бўлиб, янги ўқув қуроллари — парта, стол-стуллар, ўқув китоблари, қора тахта (доска), дафтар кабилар билан таъминланган эди. Ибрат ўз мактабига янгича ўқитиш усулларидан хабардор бўлган педагог Ҳусайн Макаевни таклиф қилди. Ҳусайн Макаев ва унинг рафиқаси Фотима Макаева Исҳоқхон Ибрат мактабида ўқитувчи сифатида фаолият кўрсатдилар.

Исҳоқхон Ибратнинг «усули жаҳид» ва «усули қадим» мактабларига бағишланган туркум мақолалари «Туркистон вилоятининг газети»да босилиб чиқди. Исҳоқхон Ибрат жаҳон илми ва маданиятида яратилган ҳар бир илғор янгиликдан миллат вакилларини баҳраманд этишга ҳаракат қилди.

Таъкидлаш лозимки, янги методга асосланган таълимнинг амалий натижалари жаҳид мактабларининг фаолиятида кўзга ташланди. Исҳоқхон Ибрат янгича таълим-тарбия тизимининг имкониятларини намойиш қилишда асосан эришган ютуқларга, ўзи амалиётга татбиқ этган янги усулларга асосланлигини ёзади. Жумладан: “Мен ўзум ҳам ўзумга қарашлик ўнта-ўн бешта

болаларни эски мактабда ҳеч баҳра топмай, беҳуда юрдукларина жоним ачиб, Қозон тарафиндан... бир муаллим жалб эдуб, мактаб қилиб бердим. Мактабнинг кушодиға уч ой бўлгани йўқ, йигирмадан зиёда кичик болалар, ўн бешта одамлар “алиф нима?” деган саволина “калтак” деб жавоб берувчилар тамом саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадургон бўлдилар. Тўрт-бешта, етти ва саккиз саналар Қўқонға юруб ҳеч нарса билмаган муллабаччалар битамомихи арабий муколамаға қодир бўлуб, ҳар бир китобларни мутоалаа этадургон бўлдилар. Шул сабабдин биз кўзумиз ила тажриба қилиб, бул ўқитишга тамом ихлос қилдик” [15.] деб таъкидлайди.

Маърифатпарвар Исҳоқхон Ибрат мактабининг янгича таълим тизимидаги ўрнини сифатида ҳафталик дарс жадвалини жорий қилганлиги билан изоҳласак бўлади. Аллома 1896 йили олти тилни ўз ичига олган «Луғати ситта алсина» («Олти тилли луғат») номли асарини ёзди. 1901 йилда тараққийпарвар Исҳоқхон Ибрат еттита тилни билган ва русча сўзларни арабча ёзилишини бир тизимига келтириб, “Луғати ситта ас-сина” номли асарини нашр этган. Асарда олти тил яъни араб, форс, турк, сарт, ҳинд, рус тиллари жамланган бўлиб, рус алифбосини билмайдиган халқлар учун амалий ёрдам беришни самарали усули сифатида тавсия этади.

Асар миллатни ёшларни хорижий тилни ўрганишга даъват қилади ва жаҳон илм-фани ва маданияти ютуқларига яқинлаштиришга ундайди. Исҳоқхон Ибрат ўзи томонидан ташкил этилган мактабга рус тилини билимдони Ҳусаин Макаевни таклиф қилиб, ёшларни, илм-маърифатли қилишга ҳаракат қилди.

Исҳоқхоннинг Шарқ мамлакатлари сафарига чиқишдан асосий мақсади, биринчидан, онасининг ҳажга олиб бориш ҳақидаги илтимосини қондириш бўлса, иккинчидан, хорижий давлатлар ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиш, бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш истаги эди: «...Умрим нақдини ҳавас бозорида кечирмак тақозосила ўлуб, синним йигирма беш кечмиш экан, ҳавои тақозои муҳтарама душуб саёҳат этдум...» - деб ёзади у.

Хорижий давлат халқлари ҳаёти, маданияти ва санъатини ўрганиш имконига эга бўлди. Европанинг илғор илм-фанини яқиндан ўрганди, илмий асарлари учун қимматли материаллар тўплади. У Шарқ халқлари тиллари билан бир қаторда Ғарб халқлари тилларини ҳам билиш зарур деб ҳисоблади ва Арабистонда француз тилини, Ҳиндистонда инглиз тилини, шу билан бирга, энг қадимий финикия, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ўрганди.

XX аср маърифат ва фан техника замони эканлиги ва илмсиз миллатнинг мушкулотларга қолиш масалаларига асосий урғу берилиб, аксарият нашрларда оммани биринчи даражада Оврупонинг илм ва урфонини, хунар ва санъатини таҳсил этмак лозимлиги зарур эканлигини алоҳида таъкидланди.

Тараққийпарварлик нуқтаи назаридан ёзилган мақолаларида Туркистон ўлкаси халқлари нима сабабдан бу қадар инқирозга юз тутган, деб саволлар қўйилган ва кўп ҳолларда “бахтсизликнинг қора булутлари”, “заҳмат ва машаққат ёмғурларини ёғдуруб” турган “дангаса, ялқовликнинг энг қалин кўрпасига ўралиб уйқуда ётган” [16.] Туркистон ўлкаси халқи “ўз қаршида тургон Оврупа маданиятидан” тез суръатларда ибрат олишга чақирилган. Шу билан бирга Туркистон ўлкаси ёшлари Европанинг илғор фан-техникасини ўрганиши билан бирга, улардаги салбий иллат ва одатларини ҳам жуда тез ўзлаштираётганини афсус-надоматлар ила қайд этади. “Оврупанинг муфид нарсаларига ниҳоятда оз тақлид ила кифоялансалар ҳам мўда, ичкилик ва шунга мутобаа ишларда ҳаддан ортуқ тазйид этдилар. Тўғри, оврупа маданияти ёпўниялилар орасиға боши ила кирса, бизим мусулмонлар орасиға куйруғи ва орқаси ила кирди”. [16.]

Тараққийпарварлар аввало маҳаллий халқ вакилларининг хорижий тилларни ўрганиш орқали амалга миллат манфаатини ҳимоя қилиш, фан-техника янгиликларини эгаллаши, ўзлаштиришига замин яратишини англаб тавсиялар берганлар. Чунончи, иқтисодий тараққиётга эришиш ва мустамлака шароитида миллат манфаатини ҳимоя қилиш учун рус тилини ўрганиш муҳимлигини яхши билганлар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлайдики, “Энг катта бойлик-бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос-бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик-бу билимсизликдир”. [1.24] Шу сабабли ҳаммамиз ушун замонавий билимларни эгаллаш, чинакам маърифат ва юксак маданият эгаси бўлиш заруриятига айланиши керак. Шу сабабли, инновацион илмларга эҳтиёж масаласи ҳозиргидек, жадид боболаримиз, хусусан Исҳоқхон Ибрат қарашларида ҳам долзарб аҳамият касб этган.

Исҳоқхон Ибрат ўлкамиздаги илк матбаачилардан бири сифатида, 1908 йил Оренбург шаҳридан литографик машина сотиб олиб, уни Оренбургдан Қўқонгача поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларга ортиб, катта машаққатлар билан олиб келган ва ўз ҳовлисида “Исҳоқия босмаҳонаси”ни ташкил қилган. Бу босмаҳона ўтган асрнинг 60-йилларигача фаолият кўрсатиб келган ва у ерда ўтган давр мобайнида бир қатор илмий-маърифий китоб ва рисоалар, миллий газеталар чоп этилган, уларни тарқатиш учун Фарғона водийси бўйлаб ўнлаб китоб дўконлари ташкил этилган.

Маърифатпарвар Исҳоқхон Ибрат ижодий иш билан бир қаторда жамоат ишларини олиб борди. Қишлоқни ободонлаштиришга, маориф, таълим-тарбия ишларини тубдан яхшилашга, ўзгартиришга янги мактаблар очиш, малакали

ўқитувчи мутахассислар етиштириш, халқ фарзандларини мак-табларга тортиш ишларида фаол қатнашди.

Туркистон ўлкасининг йирик жадид намоёндалари ўз фаолиятларини бир-биридан ажралган ҳолда эмас, ўзаро ҳамкорликда, ҳаммаслақликда, яқин алоқа боғлаган ҳолда йўлга қўйдилар. Мунавварқори Абдурашидхонов Бехбудийнинг «Ойна» журналида, Исҳоқхон Ибрат Тошкент жадидлари раҳбарлик қилган «Садойи Туркистон», Фарғонадаги «Садойи Фарғона» газеталарида ўз асарларини нашр қилди.

Исҳоқхон Ибрат 1897-1924 йилларда Тўрақўрғон қозиси лавозимида фаолият кўрсатди. Қатор публицистик мақолаларида, шеърларида тузум иллатларини, маҳаллий ва мустамлака амалдорларининг салбий ишларини фош қилди. 1910 йили Туркистон ўлкасида қозилик мансабига сайлов ўтказилди. Шу муносабат билан у «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида мустамлакачиликнинг ижтимоий моҳиятини танқид қилиувчи туркум мақолалари эълон қилди. Ўғрилик, порахўрлик, зўравонлик билан шуғулланувчи ярамас амалдорларнинг қози ёки мингбоши бўлиб олишларига кенг йўл очиб берган чор ҳукумати қонун қоидаларидан норозилигини дадил ифодалади.

Исҳоқхон Ибрат жаҳон илми ва маданиятида яратилган ҳар бир илғор янгиликдан ўз халқини баҳраманд этишга ҳаракат қилди. Бу билан Исҳоқхон мамлакат тараққиёти учун зарур бўлган кадрлар тайёрлаш ишларига алоҳида эътибор қаратди. Бу муаммони ҳал қилишнинг бирдан-бир йўли хорижий давлатларга талабаларни юбормоқ, ўқиб қайтиб келганларни ўрни-ўрни билан жойлаштирмоқни назарда тутган : “Мақтаб бўлса ҳамма ишларни уринса қўлдан келишига шубҳа айтилмайдур. Эмди асосидан тутмак учун маорифга ҳукумат яхши давом этмак, талабалар олмоқ, курсларга талабалар юбормоқ, андин келгонларни ўрнига қўймоқ ана ундан сўнг маданиятимиз вужудга чиқаду” [ 17.130]. Ушбу фикрлардан маълумки, Ибрат мамлакат тараққиёти учун энг аввало саводсизлик ва жаҳолатни бартараф этиш зарурий деб билган. Халқимиз вакиллари орасидан билимли, илм-фан, техника асосини билган зиёлилар етишиб чиққандагина ижтимоий иқтисодий давлат тараққиётига эришиш мумкинлигини асослаб берган.

Россия босқини натижасида Туркистон ҳаётига капиталистик муносабатлар билан бирга ўта салбий иллатлар ва бидъатлар ҳам кириб келди. Бу иллатлар маҳаллий халқ ахлоқига кучли салбий таъсир кўрсатди. Жумладан, меҳмонхоналарда, ресторанларда айшу-ишрат билан шуғулланиш, «доим фиён» бўлиб юриш ҳоллари рўй берди. Бу ҳақда академик В.В. Бартольд куйидагиларни ёзади: «Ерли аҳоли руслар билан яқинлашиши, рус тилини ўрганиши натижасида рус ҳаётининг ташқи, салбий томонларини ҳам ўзлаштирдилар. Фаҳш ҳаёт



кечиришга, вино, пиво ичишга ўргандилар...» Бунинг устига, Русия ҳукумати ҳам мустамлака ўлка халқлари маънавиятини, диний эътиқодини бузиш учун фоҳиша аёлларнинг оқиб келишига катта имкониятлар яратган эди.

Исҳоқхон Ибрат «Бўлубтур» радифли ҳажвиясида мана шундай ҳаётий лавҳаларни берар экан, унга ўзининг нафратини ифодалаш билан чекланмайди, балки бундай ҳаётни вужудга келтирган фактор сифатида Қўқон хонлигининг Русия томонидан босиб олинишини кўрсатади:

Исҳоқхон Ибрат ижодидаги етакчи ғоя илм-маърифат, маданият ва техника янгиликларини тарғиб қилиш ғоясидир. Ибрат маърифатпарварлигининг туб моҳияти шундаки, унинг илм маърифатга чақирувчи шеърларида инсон тақдири биринчи ўринда турди. У халқнинг иқтисодий-маданий ҳаётига хизмат қилувчи, унинг мушкулини енгиллаштирувчи, узоғини яқин қилувчи илм-фанни, техникани тарғиб этди. Шу нуқтаи назардан, унинг «Тарихи чопхона», «Маданият ҳақида маснавий», «Газета хусуси-да», «Туркистон аҳдиға хитоб», «Табрик Намангондин», «Қалам», «Тарихи манзумаи вагон Ибратдин ёдгор», «Мухаммаси Ибрат» каби шеърлари диққатга сазовор. Шоир бу шеърларида мамлакатни, халқни асрий қоқоқликка судровчи мутаассибларни, қадимчиларни кескин фош этди. [18]

Шунингдек маърифатпарвар Ибрат халқ маросимларидан тўйларга ҳам катта эътибор берган, жумладан, ўғил тўйлари, пойгалар, никоҳ тўйлари, фотиҳа тўйи, қиз тўйи, қиз сеплари [ 15.44-45 ] аллома томонидан танқид остига олинган. Тўйларда фотиҳага беш юз сарф бўлса, кейинги тўй куни албатта икки минг сарф бўлиши, бу сарфлардан ўғли ва қизига бирон наф йўқлиги, булар ўрнига тижорат ёки бўлак касб ишлари қилиб қўйсалар, буларга вақтида дастлабки кўмак бўлар эди, [15.45-46] дейиш билан муаллиф ёш оилани иқтисодий жиҳатдан ҳимоялаш муаммоларига эътибор қаради.

Исҳоқхон Ибрат “Мезон уз-замон” асарида бекорчилик, дангасалик, танбаллик каби хусусиятларни танқид остига олди. Айниқса, Ибрат бу ўринда урф ва расмга кириб қолган “чойхона”ларни танқид остига олган. Ибрат сасрда бекор ва беҳуда юрган ёшларни ҳам танқид қилади, уч ой қиш бекор юришларини тўй ва гап деган суҳбатлари бўлиб, уларда ғийбат бўлмай, китоб, масала ўқилса, ёшларнинг дунёқараши кенгайиши мумкинлигини эътироф этган. [ 15.48] Исҳоқхон Ибрат бу қарашларни билдирар экан ҳунарли бўлишини ёшларга маслаҳат бериб, ҳеч бир пайғамбар ва авлиё ҳунарсиз бўлмаганлигини айтиб, ёшлар ҳам ишлаб, маишитларига керак ҳунар қилсалар тўғри йўлда юрган бўлар эдилар, деган хулосани берди. [15. 48-49 ]

Исҳоқхон Ибрат меҳнаткаш халқ бошидаги оғир ҳаёт, қашшоқлик, мамлакатнинг қоқоқликда, халқнинг нодонликда қолганининг сабабларини

аниқлашга, ундан қутқариш йўллари топишга ҳаракат қилди. Бир неча тараққий этган мамлакатларда бўлган Ибрат халқни зулматдан, мамлакатни қолоқликдан қутқарувчи бирдан-бир йўл илм-маърифатни эгаллаш деб тушунди.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, худди шу даврларда мамлакатда саводсизликнинг олдини олиш мақсадида мунозаралар, мактаблар, таълим-тарбия ҳақида қизгин баҳслар кетмоқда эди. Ибратнинг бу асарининг ёзилиши шу баҳс ва мунозараларга унинг муносабатини кўрсатган. Унинг ғояси билан ташкил этилган кечки мактаблар яқин кнларга қадар давом этган.

Ибрат рисолада қишлоқлардаги миллий урф-одат ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда қизлар мактаби ташкил этиш ҳақида мулоҳаза юритиб, бу ишнинг бир оз кейинроқ кечиши мумкинлигини: “Эмди мактабни биз фақат эркак мактабини айтдук, аммоки, қизлар мактабига келсак йўқинроқ кўринадур” [17.135]. Сўнгра бунинг сабабларини тушунтириб шундай ёзган: “Халқнинг ваҳшияти ва ота-оналар қизларини эҳтиёт қилиши, одамга, бир ерга юбормаслиги халқнинг илм кудратини билмағони хусус хотинларда таассуф фарқ бўлиб, булар бу таассуфни йўқотишига эллик йиллар керак ўлуши кўринадур”. [17.135] Чунончи, қизлар мактабига шу давр аёллари ва қизларни тезроқ жалб этиш мақсадида қишлоқлардаги саводли отинбибилардан фойдаланиш лозимлигини, шундагина “беш-ўн йиллар ичида... ҳар қишлоқда беш-ўн муаллима тайёр бўлишини” (17. 136)-умид қилган. Бу ишларга кўпроқ муаллимларнинг аёлларини жалб этиш кераклигини айтиб, қизларни ўқитишнинг энг қулай йўли деб ҳисоблаган. Бундан кўринадики, Исҳоқхон миллатнинг асосини ташкил қилувчи аёлларнинг ижтимоий ҳаётда фаол қатнашиши тарафдори бўлган.

Бу ўз навбатида, “Аёлларга илм бериш-жамиятни илмли, маърифатли ва салоҳиятли қилиш” деган ақидани ҳаётга изчил татбиқ этишни тақозо этади. [1.250]

## ХУЛОСА

Хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, Исҳоқхон Ибрат ўзи яшаб турган ижтимоий ҳаётда юз бераётган долзарб масалаларни кўтариб чиқди, уларга муносабат билдирди. Шоир халқни илм-маърифатли қилишда газета ва журналларга катта аҳамият берди, ўзи ҳам газета нашр этиш учун ҳаракат қилди. Шунинг чун ҳам ҳозирги глобаллашув даврида келгуси авлодда ватанпарварлик хиссиётларини шакллантиришнинг долзарблиги Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев қайд қилганидек, “Фарзандларимизни мустақил фикрли, замонавий билим ва касб- ҳунар эгалаган, мустаҳкам ҳаётий позитцияга

эга чинакам ватанпарвар инсонлар сифатида тарбиялаш биз учун долзарб аҳамиятга эга бўлган масала ҳисобланади”. [20.]

Шу сабабли, жадидчилик таълимотининг йирик намоёндалари жумладан, Исроқхон Ибратнинг ижодини, фалсафий меросини, унинг ҳаёти ва фаолияти давомидаги маънавий-ахлоқий тарбияга тааллуқли фикр-мулоҳазаларни дарслар давомида ўқувчиларга етказиш, уларни миллий руҳда тарбиялаш долзарб масала бўлмоғи лозим.

Шундай экан, Исроқхон Ибратнинг маърифатпарварлик ғоялари, фидоийлик ва инсонпарварлик сингари фалсафий-ижтимоий қарашлари билан жамиятни тараққиётини мустаҳкамлашга, миллат равнақини юксалтиришга хизмат қилди.

Шунинг учун ҳам, ҳар бир фарзанд ватанимиз эртанги кунининг пойдеворидир. Исроқхон Ибрат асарларидаги ёки ҳаёт йўлининг тарбиявий жиҳатларини ёшлар маънавиятига сингдириб борсак, мақсадимизга эришган бўламиз. Демократик давлат барпо этаётган мустақил Ўзбекистоннинг эртанги куни эгалари бўлмиш ёшлар тарбияси зиёлиларга боғлиқ.

#### АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES)

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. -Тошкент.: “O’zbekiston”, 2021 йил, 464 бет
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси 2020 йил 24 январь. [www.president.uz](http://www.president.uz).
3. Khalid, Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press. 1998. <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft8g5008rv>.
4. Edward A. Allworth. Evading Reality: The Devices of ‘Abdalrauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist. Boston.: Brill Leiden. 367 pages.
5. Baldauf Ingeborg. Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World // Die Welt des Islams, New Ser. Vol.41, Issue 1. (Mar., 2001).
6. Посадский А.В., Посадский С.В. Журнал института наследия. Москва.: 2021/3(26)
7. Расул Ходизода. К не звезды падают: Ист. роман /. – Душанбе: Адиб, 1991. – 431 с.
8. Гафаров Н.У. Книготорговые товарищества джадидов в Средней Азии. Вестник РТСУ.
9. Раджабов Ш. Джадидизм и Туркестане (1905—1917 гг.). Тезисы на диссертации на соис. уч. ст. канд. ист. наук.-Ленинград, 1937

10. Муминов И.М. Из истории развития общественно-политической мысли в Узбекистане конца XIX- начало XX вв.- Ташкент, 1957.
11. Алимова Д.А. (отв.ред.) История и историки Узбекистана в XX столетии. Ташкент.: Navro'z, 2014. -428.
12. Қосимов Б.Юсупов Ш. Долимов Д. Ризаев Ш. Ахмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти.-Тошкент. Маънавийет. 2004.
13. Далимов У. Жизнь и творчество узбекского поэта-просветителя Ибрата: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1971.
14. Вохидова К.А. Исҳоқхон Жунайдуллоххўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий-илмий мероси. Тошкент.: Тарих фан.ном илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс
15. Исҳоқхон Ибрат. Мезон уз-замон. II дафтар, 36-37-бетлар.
16. Будаийий М. Мукулмонлар ҳаётидан бир лавҳа // Садои Туркистон. 1914 йил, 6 май сони.
17. Ибрат И. Тарихи маданият. Ўз РФАШИ.Қ. инв № 11616, № 10117. Б 128.
18. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Танланган асарлар/ Ибрат Исҳоқхон Тўра; масъул муҳаррир: Бегали Қосимов. — Т.: «Маънавият», 2005. - 200 б
19. Жакбаров М. Исҳоқхон Ибрат ижоди ва фалсафий қарашлари // Ўзбек фалсафаси тарихи (III жилд). – Тошкент.: Muharrir, 2020. –Б.328.
20. Мирзиёев Шавкат. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2017.-Б.488.